

Ur Mikael Börjesson, et al. (eds.),
*Fältanteckningar. Utbildnings- och
kultursociologiska texter tillägnade
Donald Broady*, Skeptronserien, SEC,
Uppsala universitet, 2006, 435p.

... det var jag som började skolan 1842

David Ludvigsson

I södra Östergötland ligger socknen Björsäter. Själva namnet, belagt från 1300-talet, säger oss att socknen ligger avsides; säter betyder skogsäng, och förleden björ är förmodligen kommet av björn. Här fanns i ett halvt årtusende en magnifik stavkyrka, invändigt prydd med målningar. Men när befolkningen växte blev stavkyrkan för liten och den revs år 1800. Istället restes en kyrka i tegel och sten. År 1953 fick människorna i socknen en ny byggnad att samlas kring, då en ny skolbyggnad invigdes.

Invigningen av en ny skola är ett sådant tillfälle då det hålls högtidstal, då man talar om hur gamla tider blivit nya. Invigningen av skolhuset i Björsäter 1953 var ett sådant tillfälle. Prästen och kyrkorådet var på plats inne i byggnaden, liksom en mängd andra av socknens mer bemärkta invånare. Stora ord yttrades. Ett udda inslag vid invigningen var att en tioårig skolflicka uppträdde i skepnad av en skolflicka från forna dagar. Tioåriga Ulla Stensdotter från gården Nyhult var klädd i en långärmad, gråaktig linneblus utan krage. Hon hade en rutig sjalett knuten under hakan, och höll en liten griffeltavla och en griffelpenna i handen. Vänd till den vuxna församlingen neg hon och förklarade: ”Jag heter Stina och det var jag som började skolan 1842. Här har jag min griffel och min griffeltavla. Och så här gör jag när jag skriver på griffeltavlan, och så här tar jag bort det från tavlan.” Till de sista orden spottade hon på fingrarna och suddade ut tecknen på tavlan.¹ Så skrevs folkskolestadgans år 1842 in som ett märkesår vid invigningen av den nya skolan i Björsäter.

Hänvisningen tillbaka till 1842 innehåller en rad antaganden, mest explicit det att det var då barnen i Björsäter började gå i skolan. Men förmodligen var det ingen av de närvarande som egentligen visste vad som hände i socknen just detta år. Och kanske finns det skäl att ifrågasätta att det var just 1842 som man hänvisade till?

Reformen av år 1842 är välkänd. Den omnämns i varje historiebok för skolan, och varje utbildningshistoriker har en uppfattning om den. Intressant nog

¹ Intervju med Ulla Ludvigsson, 2005.10.09. Författarens anteckningar.

så går tolkningarna isär. Vissa menar att folkskolan kom till för att skänka bildning åt den fattiga befolkningen. Med ökade kunskaper skulle människorna få ett rikare liv och bättre möjligheter att fungera som medborgare. Andra betonar särskiljandet, eftersom endast de fattiga barnen hamnade i folkskolan. Avsikten med den obligatoriska skolan var enligt dessa kritiker att skapa ett medel för att disciplinera och kontrollera de allt talrikare fattiga;² Gån parvis, kanaler, sa skolmästarn till sina pojkar! Kanske behöver vi inte se avsikterna bakom folkskolan som bara det ena eller det andra, utan tvärtom som både och. Naturligtvis fanns en spännvidd i argumenten både för och emot den nya skolan.³

Klart är ändå att allt inte förändrades över en natt bara för att beslutet om folkskolan fattades 1842.⁴ För att tydliggöra förutsättningarna för reformens implementering tål det att påminna om att Sverige vid den här tiden var ett fattigt land. Det fanns få industrier och bara små städer. Det saknades fortfarande järnvägar, och när skörden slog fel så lurade svälten (så sent som 1867–68 var det förfärliga svagår både i Småland och i norra Sverige). Befolkningen växte snabbt i början av 1800-talet, men det var främst de fattiga som blev fler. Det är därför ingen tillfällighet att folkskolestadgans årtionde också förde med sig en omfattande reform av fattigvården.

I tider av samhällsförändringar bryts idéer mot varandra. Under första halvan av 1800-talet gällde diskussionen inte minst utbildning. Läskunnigheten i Sverige var utbredd redan på 1700-talet, främst tack vare katekesläsningen. Men under början av 1800-talet utmanades den kyrkliga undervisningstraditionen. Nya, politiskt starka grupper uttryckte nya bildningsideal och utbildningsbehov, och det är en viktig förklaring till uppfostringskommittéerna som tillsattes 1812 och 1825.⁵ Många hade åsikter om utbildning.

Utbildningsfrågan var närvarande i pressdebatten under dessa år. Det gäller inte bara huvudstadspressen, med *Aftonbladet* i spetsen,⁶ utan även den snabbt framväxande landsortspressen. I tidningen *Östgötha Correspondenten*, som började

² Jfr Lars Petterson, *Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham. Utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism, 1809–1860*, Studia Historica Upsaliensia 168, Uppsala 1992; Bengt Sandin, *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600–1850*, Arkiv, Lund 1986; se även bidragen i *Utbildningshistoria 1992*, Egil Johansson & Stig G Nordström (red.), Föreningen för svensk undervisningshistoria, nr 170.

³ Jag hoppas kunna klargöra motståndarnas argument tydligare inom ramen för mitt pågående projekt "Pressen och den sociala frågan, ca 1830–1845".

⁴ Lars Petterson, "Pedagogik och historia", i Staffan Selander, (red.), *Kobran, nallen och majjen*, Myndigheten för skolutveckling, Stockholm 2003, p. 362.

⁵ Sven Askeberg, *Pedagogisk reformverksamhet. Ett bidrag till den svenska skolpolitikens historia 1810–1825*, Föreningen för svensk undervisningshistoria, nr 135, Uppsala 1976; Daniel Lindmark, *Uppfostran, undervisning, upplysning. Linjer i svensk folkundervisning före folkskolan*, Album religiosum Umense 5, Umeå 1995.

⁶ *Aftonbladet*-medarbetaren Almqvists tidningsskrivelser om utbildningsfrågan analyseras i Anders Burman, *Politik i sak. C. J. L. Almqvists samhällstänkande 1839–1851*, Symposium, Stockholm 2005, pp. 110 ff.

ges ut år 1838, visar sig detta från första stund. Den 21 november detta år publicerar tidningen en text av rektor Lutteman vid Linköpings skola, som utgör en kommentar till den tyske författaren Herders tal om skolväsendet. Tidningen innehåller också en kortare text från *Geijers Litteraturblad* om antalet lärjungar som under senare år har tillhört apologist- och lärdomsskolor. Samtidigt annonserar C. F. Kindlundhs Bokhandel i tidningen att C. A. Agardhs pamflett *Om de lägre Folkklassernas upplysning* finns att köpa.⁷ Intresset för skolfrågan skiner alltså igenom på flera ställen i tidningen. Det är klart att lokaltidningarna åtminstone i någon mån speglar hållningen hos en lokal elit, i det här fallet Linköpingsborna. Den lokala, liberala eliten träffades och diskuterade inom ramen för sina föreningar eller ”associationer”, men skrev också i tidningen.⁸ Men vad blev de praktiska konsekvenserna ute i bygderna av detta engagemang?

En antydning om hur skolfrågan hanterades lokalt ges i landshövdingeberättelserna, som vart femte år överlämnades till Kongl. Maj:t och som innehåller ingående beskrivningar om tillståndet i respektive län. Sålunda skriver C. O. Palmstjerna år 1844 om Östergötlands län:

[Det] möter många svårigheter för kostnaden att bygga skolhus och aflöna skolmästare [...ändå] går saken nog för sig, när sinnena hunnit vänja sig vid tanken på nödvändigheten. Dock möter jemväl understundom från allmogens sida misstroende om gagnet, såsom hufvudsakligt hinder, och man har vid öfverläggning derom, hört yttras den mening, att ’den som har mera af boken, har mindre af tron.’⁹

Det är alltså tänkbart att visst motstånd mot skolor grundade sig i farhågor om konsekvenserna för religionen. Paradoxalt nog var prästerskapet ofta pådrivare för att bygga skolhus och skaffa kunniga lärare.¹⁰ Men det är också värt att notera att bondeståndet agerade vid 1800-talets riksdagar för att åstadkomma lättnader i skattebördorna.¹¹ Man kan därför tänka sig att bönderna lokalt vände sig mot skolan såsom ytterligare ett ekonomiskt åtagande. För att ge ett konkret

⁷ *Östgötha Correspondenten*, 1838.II.21; Kindlundhs annons syns första gången 1838.II.07.

⁸ Om associationerna, se Torkel Jansson, *Adertonhundratalets associationer. Forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller Sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer c:a 1800–1870*, Studia Historica Upsaliensia 139, Uppsala 1985. Om den kollektiva opinionsbildningen kring ÖC, se Hans Abenius, ”Landsortstidningen som nätverk – exemplet Östgöta Correspondenten 1838–1870”, i Hans Abenius m.fl. (red.), *Kors och tvärs bland teorierna*, Skrifter från Historiska institutionen i Göteborg nr 5, Göteborg 2002, och Patrik Lundell, *Pressen i provinsen. Från medborgerliga samtal till modern opinionsbildning 1750–1850*, Nordic Academic Press, Lund 2002.

⁹ *Kongl. Maj:ts befälningshafvandes uti Östergötlands Län till Kongl. Maj:t i underdånighet afgifne Femårs-berättelse för Åren 1837, 1838, 1839, 1840 och 1841*, Stockholm 1844, p. 7.

¹⁰ Carin Bergström, *Skolmostrar och läsmästare. Lärare på landet före folkskolereformen 1842*, Nordiska museet, Stockholm 2000, p. 36.

¹¹ Jan Christensen, *Bönder och herrar. Bondeståndet i 1840-talets liberala representationsdebatt. Exemplet Gustaf Hierta och J P Theorell*, Historiska institutionen, Göteborg 1997, p. 180.

exempel på saken ska vi återvända till Björsäter, som ligger nära Linköping och dit *Östgötha Correspondenten* med säkerhet nådde.

Björsäter var en lantlig bygd. Sockenens höll tolv knektar enligt det gamla indelningsverket. Knektarna tog sig ofta skojiga namn, såsom Färdig, Svärd eller Lustig. År 1842 hette en av dem Jacob Dristig och en annan Nils Petter Qvick.¹² Emellertid är namnen Dristig och Qvick närmast antiteser till hur Björsäterborna omsatte folkskolestadgan i praktik.

I november 1842 meddelade kyrkoherden till sockenstämman att Kungl. Maj:t beslutat att varje socken måste ha en skola och en skolstyrelse. Sedan tidigare hade klockaren till uppgift att undervisa barnen i läsning, vilket skedde i sockenstugan, en dag i veckan under sommaren. Nu skulle undervisningen organiseras på allvar, och kyrkoherden tycks ha sett på detta med gillande. Det visade sig dock att sockenmännen var djupt oense om hur de nya kraven skulle hanteras. Ett problem var att socknen var stor till ytan. Byggde man en fast skola så skulle många barn få långt att gå, och därför motsatte sig många ett skolbygge och förordade istället en ambulerande skola. Folkskolestadgan rekommenderade visserligen en fast skola, men bönderna var envisa. Frågan fick mogna några år men slutligen bestämdes att en lärare skulle anställas som fick hålla skola på några olika ställen. Ett särskilt, mindre skolhus ordnades vid kyrkan. Det befanns snart vara för litet, men sockenmännen motsatte sig en utbyggnad. Uppenbarligen var man rädda för kostnaden. Kanske hade inte heller den nya skolans kunskaper så högt anseende. Ett gammalt talesätt i bygden säger att ”även di vise hönsa kan värpe i nässlera”. Om talesättet i bokstavig mening handlar om höns, så är det lätt att tänka sig en utvidgad mening där udden är riktad mot ”di vise”, vilket då kan signalera ett visst mått av bildningsförakt. Å andra sidan heter det också på Björsätersmål att ”snålheta bedrar visheta”. Hur som helst så dröjde det tjugo år, ända till de fromma dagarna strax före jul 1866, innan man beslöt att uppföra en helt ny skola. Bygget pågick sedan under flera år och skolan var färdig först 1871, eller nästan trettio år efter folkskolestadgan.¹³

Reformen 1842 innebar utan tvekan ett viktigt steg i utvecklingen av det svenska utbildningssystemet. Som exemplet Björsäter visar så tvingade reformen lokalsamhället att ta itu med skolfrågan. Skolförespråkarna fick vind i seglen. Men som exemplet också visar så ändrades inte mycket över en natt. De styrande i Björsäter höll hårt i pengarna, och var försiktiga eller ointresserade av att förbättra sin skola. Det engagemang som *Östgötha Correspondenten* gav uttryck för i slutet av 1830-talet delades av några, men att praktiskt omsätta tanke i handling tog lång tid.

¹² Uppgifter i *Björsäters andra sockenbok*, utg. Sten Eskilsson, Björsäter 1984, pp. 74 ff.

¹³ Rektor Lennart Fall vid Björsäters skola ger en utförlig skildring av alla beslutsvändor kring skolan, i ”Skolans historia”, i *Björsäters sockenbok*, utg. Sten Eskilsson, Björsäter 1973, pp. 21–27. Talesätten återges i *Björsäters andra sockenbok*, op. cit. 1984, p. 85.

Vid invigningen av den nya skolan 1953 gjorde den unga skolflickan en tvärsäker referens till reformen 1842. Det ska inte förvåna, eftersom 1842 närapå fått status som ett heligt årtal i vårt land. Det var då skolan infördes! Och utan tvekan stod Björsätersborna och mös av stolthet, inte bara över den nya byggnaden 1953 utan också med en tanke på förfädernas vishet ett drygt sekel tidigare.

I vår postmoderna tid frestas man att problematisera och ifrågasätta även så självklara fakta som årtal, vilket jag har ägnat mig åt i den här texten. Naturligtvis började inte alla Sveriges barn skolan 1842. Vi måste inse att folkskolestadgan visserligen antogs vid en enskild tidpunkt, men att skolans realiserande var en lång, ojämn process, där mänskliga intressen som pengar och uppfattningar om var byggnader skulle stå haft stor betydelse. Likväl kan vi gott behålla 1842 som en hållpunkt för tanken. Med viss sympati kan vi också tänka på hur människor i forna tider kämpat för att bli sams med det slutliga målet att åstadkomma en bättre skola.